

BERNAT MARTÍ OLIVER*

LES ESTAMPES DE L'ANTIGUITAT EN LES OBSERVACIONES D'A. J. CAVANILLES

RESUMEN

La presencia destacada de las antigüedades entre las láminas que ilustran la obra y, sobre todo, la descripción del Castellar de Meca en Ayora y la excavación de los Banys de la Reina de Calp otorgan a las *Observaciones* un lugar destacado en la historia de la arqueología. Lo más importante en la aproximación de Cavanilles a la antigüedad es su relativo alejamiento de la erudición clásica frente al interés directo por los objetos y monumentos. Cavanilles representa la primera confluencia entre la historia y las ciencias naturales, punto de arranque de la moderna interpretación al pasado del hombre.

RÉSUMÉ

La présence importante des antiquités parmi les gravures qui illustrent le travail, et surtout, la description du "Castellar de Meca" à Ayora et de la fouille des "Banys de la Reina" (bains de la reine) de Calp donnent aux *Observaciones* un lieu détaché dans l'histoire de l'archéologie. Le plus important dans l'approche de Cavanilles à l'antiquité est son relatif éloignement de l'érudition classique face à l'intérêt direct pour les objets et les monuments. Cavanilles représente la première confluence entre l'histoire et les sciences naturelles, point de départ de l'approche moderne au passé de l'homme.

ADORNAR L'OBRA AMB LLOCS PINTORESCOS I ANTIGUITATS

Les paraules del pròleg mostren ben prompte l'esperit de les *Observaciones*. Fetes de coneixements i de vivències que al cim del Penyagolosa, de l'Espadà i d'Aitana brollen plenes de lirisme davant la multitud i varietat de les plantes, les terres, les muntanyes i els barrancs, A.J. Cavanilles ens explica com *todo este cúmulo de objetos arrebatada y delectada el ánimo de un atento naturalista. Naceñte allí grandiosas ideas acerca de la formacion de aquellas enormes masas* (I, iii). Amb eixa disposició i la seua gran capacitat d'observar i descriure, d'analitzar progressos i encara proposar millores, com tantes vegades s'ha emfatitzat, el

* S.I.P. Diputació de València.

viatge per l'antic regne, *pais delicioso*, mostra la realitat quant a la història natural, l'agricultura i la població. I per fer-ho més atractiu, només per això, també procura *adornar la obra con la vista de algunos lugares curiosos por su posicion pintoresca, y con las estampas que representan varias antigüedades. Nada he omitido de quanto creo útil y agradable* (I, xi).

Així, doncs, entre la utilitat i la decoració, les *Observaciones* ofereixen una significativa presència d'estampes d'antiguitats, a saber, l'arc romà de Cabanes, una làpida de Costur, una moneda de Meca a Ayora, l'aqüeducte de Chelva, una làpida de la Nucia i, sobretot, els sis dibuixos de la planta dels Banys de la Reina de Calp i de l'edifici annex amb els seus mosaics. Un conjunt important que, sumat a les descripcions d'alguns monuments, camins o noms propis dels romans, acaben donant la impressió que més enllà de l'embelliment de l'obra, potser hi ha una certa intenció d'aproximar-se a l'antiguitat del regne, encara que només siga a la manera d'aquells altres viatges pintorescos que proliferen per les mateixes dates. Però, llegint i comparant tot allò que l'autor ha considerat útil i agradable de cadascuna de les parts del país, d'acord amb els seus propòsits, comprovem que no. Aquelles referències al camí dels romans que travessa el nord del nostre territori a penes son l'escomesa d'una empresa que prompte s'atura. Al capdavant, la descripció del Castellar de Meca i l'acurada excavació dels Banys de la Reina queden a la vora del camí principal pel que passem. Són imatges de pinzellada intensa, però aïl·lades dins d'un panorama en què mereixen escassa atenció les antiguitats de Sagunt, ja aleshores el nostre conjunt de ruïnes arqueològiques més visitat i estudiat, o el passat esplendor de Dénia, o la recentment excavada i identificada *Lucentum*, entre altres exemples. El cas de Sagunt, com podrem examinar més detalladament després, palesa una actitud conscient: *olvidaré por ahora el suelo antiguo para ocuparme en lo que el actual ofrece* (I, 118), perquè l'oblit arriba ara fins i tot a les vistes que il·lustren el viatge on, de manera sorprenent, n'és absent el monument antic més important, el teatre, que no apareix en cap de les dues estampes dedicades al castell i als encontorns de la ciutat. Seria erroni pensar en descuits de la memòria, però també que som a l'extrem contrari de l'admiració pel passat històric de Sagunt tantes vegades evocada des dels segles anteriors, com en dona particular constància el dibuix de Wijngaerde de 1563, continuant pel que el degà Martí fera arribar a Montfaucon i pels quasi contemporanis de Cunhingam, Palos o Ortiz.

Malgrat això, per damunt de buits i silenci, a Cavanilles li pertoca un lloc important en la història de l'arqueologia valenciana perquè representa, entre nosaltres, el naixement d'aquella arqueologia vinculada a la història natural, que acabarà trencant el reduït cercle d'interessos de la història erudita. Coneixem excavacions i distintes troballes des dels segles anteriors, començant per la crònica de Beuter de 1538 i, especialment, per les que arreplega Escolano els primers anys del segle XVII i més avant el degà Bendicho, per exemple. A començaments del XVIII el degà Martí feia llevar la terra que tapava l'orquestra del teatre de Sagunt i escrivia als jurats de la ciutat sobre la trista situació de les ruïnes. Pel temps que Cavanilles es doctorava en teologia a la Universitat de Gandia, en 1765, l'arquebisbe Mayoral demanava les inscripcions, fragments d'estàtues i de mosaics trobats el 1745 en les excavacions fetes prop de Puçol, per a la biblioteca i el museu que estava formant-se al palau arquebisbal de València, la primera col·lecció d'antiguitats de certa importància de què tenim notícia. I en les dècades següents Valcárcel, el nostre arqueòleg més reputat de la Il·lustració, excavaria al Tossal de Manises a Alacant, publicant-ne els resultats el 1780 en el seu llibre sobre *Lucentum* on, de la mateixa manera que a les *Observaciones*, veiem la naixent inquietud per publicar el que podem qualificar com la memòria dels treballs d'excavació, eixint del perímetre de l'erudició clàssica. Deixant

per ara la relació d'aquests treballs, avancem que aquella altra visió de l'antiguitat, erudita, no arqueològica, la podem veure representada en l'obra de J.A. Maians sobre *Ilici*, publicada el 1771, que ben bé pot simbolitzar el gran pes que encara tenen l'epigrafia, la numismàtica i sobretot l'estudi dels clàssics i, en general, de la documentació escrita.

Cavanilles s'aplica a la descripció de les ruïnes dels Banyes de la Reina amb la minuciositat d'un naturalista, i els plànols i dibuixos dels mosaics tenen el detall que pot requerir un botànic per a les plantes, fent-los partícips del nimbe que envoltava monedes i làpides amb les seues lletres desconegudes o llatines. Unes ruïnes tapades per l'arena i sense nom al que referir-les en els escrits dels autors clàssics eren una cosa molt diferent de Sagunt, *Ilici* i fins i tot *Lucentum*. Aquesta ha sigut la contribució fonamental que sempre se li ha reconegut en la història de la nostra arqueologia. De fet, només Lumières s'acosta a Cavanilles des d'aquesta perspectiva innovadora, mentre que altres coetanis representen una línia de mera continuïtat respecte de precedents importants com Martí, com si la preeminència atorgada a l'estudi de les fonts fóra un fre que només comença ara a cedir i a deixar avançar el coneixement de l'antiguitat. S'ha dit que moltes vegades els il·lustrats prefereixen parlar per boca dels clàssics que no manifestar la pròpia opinió. I, en efecte, era aquella una presència tan aclaparadora que potser fora inevitable separar-se del saber erudit justament per poder avançar en el coneixement del passat. I això volia dir marxar per sendes més properes a la història natural.

La preeminència de les fonts escrites sobre qualsevol altra forma d'apropar-nos al passat era també general a la resta d'Europa. Una menció de Cavanilles a propòsit de J. Andrés, nascut a Planes, que *En 1778 dió muestras de su instruccion en antigüedades, explicando con felicidad el reverso de una medalla que no entendió Maffei, y obscurecieron Venutti i Gori* (II, 154), ens porta a les excavacions d'Herculà, punt de confluència dels quatre autors mencionats, com després examinarem. Sens dubte, les excavacions d'Herculà i després les de Pompeia i Estàbia causaren gran sensació a tota l'Europa culta. El descobriment d'aquelles ciutats sepultades per l'erupció del Vesubi l'any 79 fou seguit de la visita de nombrosos viatgers, i encara que sembla que no hi abundaren els espanyols (FERNÁNDEZ, 1989; GRELL, 1990), és difícil d'imaginar que no ho feren aquells que sí sabem que anaren a Itàlia aleshores, com seria Pérez Bayer, el qual visità Carles III a Nàpols. Però de cap manera podem dir que el model d'Herculà, Pompeia i Estàbia fora seguit a Espanya, on la repercussió d'aquelles excavacions i àdhuc de les publicacions consegüents és mínima. Potser els anys d'estada a París o la correspondència amb el jesuïta Andrés familiaritzarien Cavanilles amb aquells treballs, especialment després que foren traduïdes al francès les cartes de Winckelmann en 1764 i 1784. En tot cas, hem de pensar que la importància d'aquests i d'altres treballs de camp anava ocupant el seu lloc al pensament dels il·lustrats, afegint-se a la necessitat de renovació dels estudis històrics mostrada per G. Mayans, Burriel o Pérez Bayer. Però, cal insistir, obviant aquell domini de les fonts escrites, el canvi més important en les idees sobre els temps pretèrits vindria de part del naturalistes, i és ací on resultà clau el sojorn de Cavanilles a París, com ha explicat Mateu (1980).

Els autors clàssics i la Bíblia expliquen l'antiguitat sense cap contestació. I l'esforç de renovació pel que poden clamar Mayans o Burriel, si bé sempre inclou les làpides i les monedes, els monuments de l'antiguitat, té a veure sobretot amb els arxius i els documents escrits, i encara ha d'enfrontar-se al saber oficial i convinències de l'Acadèmia (TORTOSA i MORA, 1996). No fer concessions al que és fantàstic i allunyar-se de l'erudició que contempla el passat com un tot homogeni i fos amb el present, dóna una gran moder-

nitat a les *Observaciones* que, malgrat la curta perspectiva temporal en què es mouen, transmeten la sensació d'un escenari profund per als esdeveniments de l'home. I és així com Cavanilles és exemple de les paraules de Balil (1991, 57): *Durante el reinado de Carlos III los estudios de las ciencias de la antigüedad se hallaban en España en una situación semejante a la existente en otros estados del Occidente europeo. Cien años más tarde España sería un país de misión recorrido por investigadores foráneos*. Llegint les *Observaciones* a la darrerria del XVIII és difícil d'imaginar que aquella visió de les coses que aleshores albirava seria una il·lusió llunyana cinquanta anys després, quan encara assistim a l'espectacle d'un passat quimèric que ha quedat totalment atrapat pel plantejament religiós que recusa aquells crítics que rebutgen *como fabulosa la venida de Tubal o Thobel, y á esto llaman purificar nuestra historia*, en paraules del culte canonge Cortés (1836, II, 28).

Al llarg de les *Observaciones*, com ha escrit Llobregat (1983, 21), trobem al·lusions, mencions i notícies de caràcter arqueològic que corresponen a una ciència naixent aleshores, més a prop, des de l'òptica de l'època i àdhuc de moments posteriors, a les ciències de la natura que no a les històriques. Perquè serà justament d'eixa confluència entre història i ciències de la terra des d'on començarem a veure les antiguitats no només amb la mirada dels clàssics, sinó amb la perspectiva més ampla dels interessos i les preocupacions del present.

LES ANTIGUITATS ROMANES

Cavanilles utilitza freqüentment la comparació amb el passat per a mostrar el progrés recent de l'agricultura o el creixement de la població. Són referències al començament del segle i a la guerra de successió, a l'expulsió dels moriscos, a Jaume I, als moros i, fins i tot, als romans. Més enrere, només les tribus preromanes mencionades pels propis historiadors romans i la moneda "celtibèrica" que trobara a Meca, poblel el temps de la natura. Aquestes fites, i aquelles altres relativament recents, ben establertes pels nostres cronistes, com quan diu que la capella de la Mare de Déu de la Font a Traiguera és un *santuario antiguo y muy frecuentado desde el s. XV* (I, 21 i 22), es completen amb evocacions a la profunditat del temps passat: el castell de Morella *que abandonado a su suerte se desmorona cada día* (I, 11), la mola de Miró *pareciome que antiguamente fue aquello un castillo* (I, 14), el castell de Peníscola *de tiempo inmemorial* (I, 40). I encara que excepcionals, també trobem les referències al gran problema de la dimensió del temps de la terra des del mateix pròleg, i de manera destacada en dues ocasions on la reflexió es fa a propòsit del que podríem titular paisatges amb ruïnes. La primera, en el Tossal del Mollet de Vilafamés (I, 57), i la segona en el de Meca (II, 6). Qüestió fonamental per comprendre on hem de situar l'obra dins la història de les ciències de la terra, estudiada per Mateu (1980), pel que no tornarem ací sobre ella.

Endinsant-nos ja en les antiguitats romanes o preromanes de les *Observaciones*, i seguint de manera aproximada el seu discurs, les primeres referències a l'antiguitat clàssica es concreten al camí romà de València a Barcelona, amb el mil·liari de la Pobla Tornesa (I, 55), assumpte sobre el qual tornarà poc després amb motiu dels mil·liaris de les Coves de Vinromà i d'un altre que ara situem a Vilanova d'Alcolea (I, 68). No és estranya l'atenció de Cavanilles als camins de l'antigor. El interès per l'estudi de las vies romanes era general a Europa i havia conduït a diverses edicions dels itineraris escrits, en especial el d'Antoninus o Antonius. Té importància per a Espanya l'edició realitzada en 1600 amb notes pòstumes de Zurita, que J.A. Maians segueix en la seua *Ilici* (1771, 66-

67), on concretament per a aquest tram de Tortosa a Sagunt menciona l'arc de Cabanes i el mil·liari entre Borriol i la Pobleta, tot seguint Beuter, Escolano i Olmo. L'edició bàsica per a la Península, però, és la feta per Wesseling en 1735 a Amsterdam (ORTIZ, 1996, 35; ARASA i ROSSELLÓ, 1995, 47). Arasa (1992) ha fet un estudi minuciós de la documentació sobre els mil·liaris del País Valencià, i de la seua mà podem seguir les indicacions de Cavanilles. Quant als antecedents, en efecte, trobem la primera referència a mil·liaris en la Crònica de Beuter (1538), per a seguir amb el canonge Prades (1596), Escolano (1610 i 1611), Sales (1766), fins arribar a Valcárcel (1852), del qual hem de recordar que la seua obra manuscrita havia sigut tramesa a l'Acadèmia de la Història el 1805. No repetirem aquell minuciós treball d'Arasa, però aprofitarem per a destacar l'abundància de manuscrits d'aquests segles dedicats a l'epigrafia romana, analitzats especialment per Corell per a *Valentia* (1997), *Edeta* (1996), *Saetabis* (1994) i la comarca de la Safor (1993); així com la dificultat de consulta d'alguns opuscles ja en el moment de la seua publicació, com el de Sales de 1766, on dóna la primera notícia del mil·liari de València, desconegut per Valcárcel quan recorre el país vint anys després. Seguint Arasa, el mil·liari de la Pobla Tornesa, el cita Cavanilles per primera vegada, igual com el que ara atribuïm a Vilanova d'Alcolea, hui perdut. Quant al de les Coves de Vinromà, la primera menció es troba en un manuscrit de Sales de 1766. El mil·liari havia sigut copiat el 1753, i el fet que Cavanilles diga que havia estat destruït fa pensar que no degué arribar a veure'l. Però, sens dubte, en aquest contacte de Cavanilles amb les antiguitats romanes, seguia de prop les indicacions d'Escolano sobre les *muchas columnas que desde tiempo de Romanos han quedado, y quedan aun: como es de ver en los llanos de Castellon, una enhiesta cabe la venta que llaman Emperadora; otra derribada, sobre la Puebla de Burriol; y en la valle de Burriol muchas por el suelo. También en Trayguera, al extremo de nuestro Reyno..., queda otra en pie, que los Christianos le han echado una cruz encima* (1610, VII, col. 628).

Al costat del camí dels romans, en posició i orientació correctes, dibuixa Cavanilles l'arc romà de Cabanes en la *Vista tomada desde el Monte Castellás en el término de la Sierra de Engarceran*. Però abans d'arribar a ell ens dóna la notícia que en el Gaidó *un pastor halló. varias bellotas de plomo, de aquellas que los honderos Romanos lanzaban contra sus enemigos..., ninguna conservaba letras que he visto en otros varios museos* (I, 64). Versió quasi exacta a la de Valcárcel (1852, 8-9), encara que la imprecisa situació del Gaidó *entre Alcalá de Chisvert y Cabanes y próximo al cabo llamado de Hirta*, fa pensar que en aquest cas la notícia provinga de Cavanilles. De fet, ambdós personatges es mouen pel nord del País en aquells primers anys de la dècada de 1790 (MATEU, 1995), i és versemblant pensar en algun informador local comú per als dos i en una troballa pròxima al moment en què s'escriu, d'acord amb el testimoni de Cavanilles que ha vist les peces i de Valcárcel que fins i tot en dibuixa una al seu llibre. Quant a l'arc, com havia succeït a Beuter i Escolano, el monument atrau de seguida l'atenció de Cavanilles (I, 64), conferint-li una antiguitat de vint segles i suposant-lo erigit en memòria d'algun esdeveniment important, donant-nos les mides, la descripció, la classe de marbre i l'existència del gravat de les armes d'Aragó, *obra de algún ignorante moderno*. Beuter (1538) n'havia ponderat ja la importància: "no hi ha província en tota Espanya que tantes antigalles se troben en ella de coses que es seguien en los siglos passats; segons se mostra per les memòries de les pedres escrites.; i les pedres que no són escrites, com són lo arc del pla de Cabanes i la columna que està entre Borriol i la Pobleta, lo sepulcre que està prop de Benidorm" (1538, 99). Dóna a entendre que l'havia visitat cinc anys abans de la publicació de la crònica, on reproduceix un curiós dibuix de l'arc que mostra un monument aparentment sencer però molt estilitzat, i on

afegeix que “En l’any del senyor de 1533 me mostraren en Cabanes una medalla d’or... que s’era trobada al peu d’aquest arc de Cabanes, ab unes lletres entorn de una testa ab la una part, que claríssimament deien així: NERO IMP. CAE/SAR PONTIF. MAX.” (1538,167). Notícia que també repetirà Escolano (1610, VII, col. 624). La làmina de Cavanilles representa un arc molt estilitzat. El mateix ocorre al dibuix original, sobre el qual anota Cavanilles: *Pilastra de 5 palmos al frente, quatro dentro. Capitel y bases dos palmos mas largas por la moldura. Unos 30 de alto y 18 de ancho esto es la luz. Esta figura no esta aun hecha con las proporciones debidas pero corresponde al numero y figura de las piedras por la cara que mira al norte*, a més de senyalar-hi el lloc on s’havien gravat les armes d’Aragó (A.R.J.B., XIII, 7.3.39). Les mides anotades per Cavanilles s’acosten més a la realitat que el dibuix, fet possiblement per ell mateix; però la làmina gravada, en canvi, exagera l’altura del monument respecte d’aquell dibuix. I també entra en clara contradicció amb les mides que publica, les mateixes que havia anotat: 30 pams d’alçada i 18 d’ample sense contar el gruix de les pilastres, poc més de 19 pams des de terra fins a l’inici de l’arc, el que ens resulta per ara inexplicable. Poc abans que Cavanilles, en 1790, també l’havia dibuixat Valcárcel que, pel contrari, el representa un poc més baix que la realitat. El dibuix de les *Observaciones* s’acosta més a les proporcions d’aquell curiós dibuix de Beuter, amb la notable diferència que representa l’arc complet, i que potser fóra el que influirà a l’hora de posar-lo en net per a gravar.

Quant als apunts de Cavanilles sobre la situació de l’arc, el primer (ARJB, XIII, 7.3.25), fet el dia 25 de setembre de 1792, correspon a la *Vista tomada del Tosal llamado Castellàs en los montes de la Sierra de Engarceran*, amb la indicació clara que el camí representat allí és el *Camino de los Romanos desde la Pobra hasta San Matheo* i la situació de l’anomenat *Llano del Arco*. El segon (A.R.J.B., XIII, 7.3.17), *Vista de Villafamès con sus inediaciones*, sense data encara que probablement de 1791, té com a lloc central aquest poble i l’arc apareix orientat d’oest a est damunt del que seria la via Augusta: *arcus et via romana pars quo superest. versus oppidum vulg. Les coves de vin Romà*. Al sud de l’arc la via descriu un revolt pronunciat cap a l’est, vorejant el Gaidó fins a confondre’s amb el *barranco y riachuelo de la Pobra*. Ni en aquests apunts, ni en les dues estampes publicades per Cavanilles, es representa l’antic camí de Vistabella, que fins l’any 1873 passava per davall mateix del monument (ARASA i ABAD, 1989, 30), el qual sí que es veu en el dibuix pocs anys posterior de Laborde (1806). I respecte a l’escut d’Aragó, Arasa i Abad recorden el seu caràcter de fita almenys des de la conquesta, cosa que explicaria el gravat del que en realitat seria l’escut de Vilafamès (1989, 10). Comentarem, finalment, els vint segles d’antiguitat que li atribueix Cavanilles i la suposició que devia perpetuar la memòria d’algun esdeveniment important. Sembla clar que també ací segueix Escolano: *se hizo por sustento de la memoria de algun caso que allí pasò, ignorado agora por nosotros. Beuter, y el maestro Pradas en su libro de las Imágenes, pretenden que devió de ser el de la muerte de los Scipiones. Ayudeles Dios con su sospecha* (1610, VII, col. 627). Paraules plenes d’ironia, que un poc més endavant matisarà: *Con no ser concluyentes todos estos indicios de Beuter, tengo por más probable su opinión, respeto del lugar de las batallas y muertes de los Scipiones, que no la de Ambrosio de Morales, en sentir contrari al que sembra atribuir-li Cavanilles* (I, 66). Escolano sí torna a allunyar-se de Beuter en comentar l’origen del nom de les Coves de Vinromà, entre el *Victa Roma* que recordaria la mort dels Scipions segons Beuter i Prades (1610, VII, col. 628), i el més probable de l’*Aben Roma* àrab de la crònica de Jaume I segons el mateix Escolano (1611, VIII, col. 652).

De sud a nord hem passat per la Pobra Tornesa, el Gaidó, l’arc de Cabanes, Vilanova d’Alcolea i les Coves de Vinromà. Des d’ací, continuant amb Escolano (1611, VIII, col. 653

i 665), Cavanilles recorda amb dubtes la identificació que abans havia fet Pedro Juan Núñez de Tírig amb la Triche de l'*Ora marítima* d'Avié (I, 69). Però s'aparta d'Escolano (1611, VIII, col. 668) en la identificació d'*Intibilis* amb San Mateu, d'acord amb la interpretació de l'itinerari d'Antonius, feta per Pérez Bayer, cosa que ja era usual aleshores (CORTÉS, 1836, 91-93), mentre que aquell l'havia identificada amb la ciutat d'Hilactes. Abandonant ja la via Augusta per anar cap a l'oest, Cavanilles també segueix Escolano per a recordar que la Penyalosa era la major elevació de la regió dels Ilercaons, descrita per Plini entre el riu Idubeda i Ebre. I que la mateixa Penyalosa formaria part de la cordillera Idubeda (I, 85), una de les quatre muntanyes principals que anomena Ptolemeu en la Tarraconense.

Amb una primera referència al silenci d'Escolano, que en la seua història no menciona aquest poble, descriu la troballa a Costur d'una làpida sepulcral sobre la qual es moliria la sal (I, 94). La representa en una làmina, *Antigüedades de Costúr*, juntament amb una de les monedes àrabs trobades en unes ruïnes immediates al poble (I, 95), detallant que figuren *las letras de la lápida con las irregularidades que tienen en el original de Costur*. La làpida i la moneda tenen com a fons el que podria ser un pedestal romà d'alguna estàtua, mentre que en un segon pla apareixen les restes d'un edifici fet de carreus, coincidint amb la menció de les ruïnes on es trobaren les monedes àrabs segons el text, que a més ens indica la representació a grandària natural de la moneda i la còpia de les lletres de la làpida amb les mateixes irregularitats de l'original. Mateu (1995, 44) ens diu que el regent de Costur li copià una làpida romana, la mateixa que també sembla haver dibuixat directament Cavanilles en 1791 (A.R.J.B., XIII, 7.3.39). Al costat del seu dibuix, a la part de baix del mateix full on representa l'arc de Cabanes, Cavanilles precisa més la procedència i l'estat de conservació de la làpida que no en el llibre: *Esta lápida se halló junto a las Useras. donde hay muchos puntitos se quiere denotar que la piedra allí esta muy rozada o desmoronada*. Valcárcel (1852), que la copiarà altra vegada en 1798 a Costur, repetirà allò publicat per Cavanilles.

Ajuntar ací totes aquestes referències a la història més antiga de les terres septentrionals no deu amagar l'actitud que sempre manté Cavanilles, per a qui sobretot es tracta del rerefons sobre el qual projectar el present i comparar població i fruits. Cal, doncs, no idealitzar el passat i, si és curta la població del Maestrat, ell ens previndrà que aquells *que echan ménos en España la antigua población de los Romanos, sin duda exagerada, como también la de los Moros en nuestro reyno de Valencia, deben acordarse que los pueblos de estos últimos eran de corto vecindario, y que las aguas en otros siglos corrían más cerca de la superficie de la tierra* (I, 72). Encara insistirà més endavant com *la cantidad de frutos que produjo la tierra en tiempo de los Moros y los Romanos nunca pudo alimentar la multitud de gentes que nos ponderan* (I, 81).

Hem mencionat al principi la determinació expressada per Cavanilles en la seua correspondència de no endinsar-se en les antiguitats de Sagunt: *Vi el otro día la antigua Sagunto, los montes y los campos que le cercan y hallé cosas muy interesantes para mi obra, dexando a parte lo que toca a antigüedades, de que nada diré en ella* (MATEU, 1995, 21), referint-se al volum de les *Icones* que prepara. En efecte, al volum corresponent, publicat en 1793, les al·lusions al passat queden limitades al teatre: *Paulo altius et juxta suburbia oppidi existit adhuc Saguntinum theatrum, quod Clarissimus Emmanuel Martinus ex oblivionis tenebris eduxit, quodque alii post ipsum illustrarunt* (CAVANILLES, 1793, II, 22). I la mateixa concisió es repetirà a les *Observaciones*: *La famosa Sagunto estuvo en las raices del monte, donde hoy vemos el teatro, inscripciones y muchos monumentos de su grandeza: no es mi ánimo repetir aquí lo que se ha escrito con crítica y juicio sobre estas antigüedades; me ceñiré únicamente al objeto de mis via-*

ges, y olvidaré por ahora el suelo antiguo para ocuparme en lo que el actual ofrece sobre la agricultura, vegetales y piedras (I, 118). Ho farà així fins al punt, com hem assenyalat abans, que el teatre no apareix en cap de les dues estampes dedicades al castell i als encontorns de la ciutat, anant a l'extrem contrari de l'admiració pel passat històric de Sagunt amplemment documentada ja de segles com ho palesa el dibuix de Wijngaerde de 1563 (MATEU i PALOMAR, 1990). Al llarg del segle XVIII l'atenció hi havia estat més que constant des de la descripció i el dibuix del degà Martí que publicaria Montfaucon i que també inclouria G. Mayans en les epístoles llatines del mateix Martí. Aquesta descripció, però en castellà, la trobem en el tom IV del Viaje de España de Ponz del 1774, i també la reproduirà Conyngham en les actes de la Reial Acadèmia Irlandesa el 1790, acompanyada en aquest cas del dibuix que ell havia fet a Sagunt en 1784 (ESTELLÉS i PÉREZ DURÀ, 1991). En 1793 Palos publicava la seua dissertació sobre el teatre, motiu de polèmica amb Valcárcel (1852, 72) i després amb Ortiz (1807), discussions que Cavanilles coneixia però que quedaven lluny del seu interès.

Sabem, doncs, que Cavanilles visita Sagunt almenys en tres excursions (MATEU, 1995), però no sabem qui l'acompanya. De segur coincidiria allí o a València amb alguns del nombrosos estudiosos que freqüentaven els monuments. Valcárcel conta que ha visitat Sagunt moltes vegades des de 1773 fins 1790, i fa referència detallada a la mateixa inscripció copiada per Cavanilles: *Esta inscripción notable y de las más importantes de esta colección ha sido publicada por varios autores. Masdeu la insertó en su colección lapidaria leyendo Regilio en lugar de Regilo o Régulo, y Paulo por Aulo; y .. Antes que él la habían publicado en sus colecciones respectivos Grutero, Fabretti, Muratori y nuestro Ambrosio de Morales. Este último insigne anticuario, aun cuando equivoó también el prenombre de Aulo..* (1857, 59). I Valcárcel (1779) i Conyngham (1790) descriuen les còpies en fang i en guix que Pérez Bayer havia fet de les inscripcions ibèriques per aquells mateixos anys (ESTELLÉS i PÉREZ DURÀ, 1991). En tot cas, el que no faltaran en les *Observaciones* seran les precisions pròpies de la història natural sobre les pedreres del conjunt monumental, ni tampoc hom defugirà per enèsima vegada de fer una nova precisió a Escolano (1610, VII, col. 492). *Son estos bancos por lo comun de mármol gris muy compacto... De esta especie, y de otra con menor número de manchas se sirviéron los Romanos para construir sus obras, y lo confirman hoy día varios sillares del castillo, entre los quales hallé uno en la torre de la Saluquia con la inscripción siguiente. Esta se halla en las obras de Escolano, pero la copiaré de nuevo por la variedad de caracteres y puntos, que se pueden ver cotejando ambas copias. Según yo las he visto dice así.* (I, 121).

Al sud de Sagunt, la visita de Cavanilles als pobles de Puçol i el Puig té un punt d'atenció al primer jardí botànic del regne, iniciat per l'arquebisbe Mayoral al costat del palau on passava llargues temporades l'autoritat eclesiàstica i considerablement enriquit quant al nombre d'espècies els últims anys (I, 137). És inevitable recordar Valcárcel: en enero de 1777 D. Francisco Fabian i Fuero, que ocupaba la silla metropolitana de Valencia, y que vivia lo más del año en su palacio del lugar de Puçol, inmediato al Puig, saliendo una tarde a paseo observó un edificio en el montecillo de las excavaciones.. (1852, 82-83), i va resoldre fer-ne de noves allà, en el Puig de la Cebolla, on ja s'havien fet excavacions des del 1608 per part de mossèn Alemany i des del 1745 per mossèn Palau, que ingressaren els materials en la col·lecció del palau arquebisbal. ...s difícil imaginar que Cavanilles no examinara unes excavacions tan pròximes en la seua visita al jardí botànic, on es veia la planta d'un edifici amb distints paviments mosaics que tantes semblances tenien amb els que ell excava i dibuixa als Banys de la Reina i que, en aquest cas, foren dibuixats per Valcárcel. En canvi, sabem que aquell altre mosaic de Bacus trobat a Sagunt el 1745 (OLCINA, 1991), amb

motiu de les obres de reparació del camí reial, i que fou estudiat per l'acadèmic Muñoz, que a més excavaria en les seues proximitats dos edificis romans, i per Sales, malgrat que Ferran VIe havia ordenat la salvaguarda del mosaic i es construí una casa per guardar-lo, els visitants anirien emportant-se tessels fins a fer-lo desaparèixer completament en les dècades següents (VALCÁRCEL, 1852, 57).

L'atenció de Cavanilles pels aqüeductes, sempre valorant la importància d'aquestes construccions per a l'agricultura i el progrés de la població, és constant. En descriu les restes, aventurant-ne inicis i destinacions, mentre que no sembla preocupar-li tant la cronologia i sí el fet que les ruïnes acusen la indolència de les generacions més modernes. La primera relació amb l'antiguitat la trobem entre Vilamarxant i Riba-roja, *donde se conservan pilares y porciones de aqüeductos, ya descubiertos y excavados en la peña, ya ocultos atravesando lomas. Según la altura en que se hallan debian tomar el agua en las inmediaciones de Pedralba, y desde allí conducirla a su destino. Dos eran los aqüeductos, cuyos vestigios se descubren hoy día por mas de legua y media en los barrancos de Plantádes, Porchinos, Guardiola y Pedrera. Pretenden los de Ribaraja que el uno de ellos iba al llano de Quart, y el otro á la antigua población que el vulgo llama Valencia la vieja* (I, 152). És possible que la referència al Pla de Quart tinga a veure amb la possibilitat d'un sistema de reg i abastiment d'aigües a la ciutat de *Valentia* (VALLS, 1902; FLETCHER, 1958; ARANEGUI, 1996), però, per al nostre objectiu ara, tenen especial interès els dibuixos remitits per experts del terme municipal de Riba-roja, on situen el jaciment de *Valencia la vella, o Palancia* (ARJB, XIII, 7.3.81 i 82). Com després veurem en el cas de Lucentum, i abans en el de Penyagolosa o Sagunt, entre d'altres, és important la coneixença que Cavanilles té de l'erudició sobre el món antic, fet que ara ens porta a la possible existència en la proximitat de València d'una ciutat anomenada *Palantia* segons la invenció d'Anni de Vitervo, el qual segueixen els nostres erudits, tot i que ja Escolano dubta i reconeix l'engany del Beroso (1610, I). Aquesta ciutat de *Palantia* serà identificada amb València la vella, topònim documentat des del segle XIV i lloc que els moderns estudis assenyalen com un *punto estratégico con una marcada funcionalidad castrense, un eslabón de la estructura militar creada por el estado visigodo para la defensa y control del territorio y parte esencial del 'limes' oriental peninsular frente a los bizantinos* (ROSSELLÓ MESQUIDA, 1996, 438).

La referència a la geografia antiga i als clàssics torna a estar present en la part final del primer volum, en assenyalar-s'hi l'absència de ports al *sinus* sucronense (I, 191), l'exploració des d'època romana de les pedreres del Buixcarró (I, 215) o la troballa de monedes romanes en una cova pròxima a la Font de la Figuera, en la mateixa muntanya que la cova dels *Moseguillos* (I, 234). És molt probable que aquesta última cova fóra en realitat la hui anomenada cova Santa que, o bé tenia aleshores aquella denominació, o bé es produí una confusió per part dels informants o del mateix Cavanilles amb la relativament propera cova dels Mosseguellos de Vallada (RIBERA, 1996).

Al començament del segon volum, la ciutat ibèrica de Meca és el lloc on tornen a confluïr naturalesa i antiguitat. El massís de Meca, *citado ya en la historia de Escolano por los monumentos de la antigüedad, que él creyó existian en su tiempo*, presenta, a més a més, un altre fenomen poc freqüent en el regne de València, al trobar-se a gran altura i damunt dels bancs de pedra uns potents nivells d'ostres que venen a demostrar el seu origen marí. *No sé como podrán explicar este fenómeno los que lo atribuyen al diluvio universal* (II, 6). Com tornarà a fer en els Banyes de la Reina i en molts altres casos, hi ha ací una primera matisació de les possibles exageracions d'Escolano, que pogué estar informat per algú d'imaginació exaltada, contrapunt de l'exactitud de les seues observacions directes: Yo

solamente he visto lo siguiente... un canal ó camino de mas de 400 varas, excavado en la . un canal ó camino de mas de 400 varas, excavado en la peña..., hasta 40 algibes..., muros y sillares... Entre las ruinas hallé muchos fragmentos de un barro fino roxo, cuya superficie estaba tersa y como barnizada: en esta observé trazos y dibuxos de mas encendidos. Parecióronme dichos fragmentos de ollas, platos y cántaros, habiendo visto aun las asas en algunos. El color que presentaron las fracciones fué en unos el mismo roxo que se veía en lo exterior, y en otros el pardo, parecido á la tierra de quitar manchas; todos eran duros, y de un grano muy fino. También hallé varias monedas, las mas romanas, y una de cobre de las llamadas celtibéricas (II, 6). Però cal dir en aquest cas que les dues descripcions son d'extraordinari interès i exactitud, més enllà de matisacions, com per exemple el nombre dels aljubs, prou superior als 40 que diu Cavanilles, tot allunyant-se dels 300 d'Escolano.

Broncano (1986, 34-43) ha arreglat les notícies sobre aquest important jaciment de Meca, descrit ja com a tal en les Relacions de Felip II, però que té la fita inicial del seu coneixement precisament en Escolano. D'aquest destacarem la descripció de la seua des- trucció pels buscadors de tresors: *la codicia de los hombres ha podido mas que el tiempo...; segun que a la fama de que se hallauan en sus nacimientos diferentes monedas de todos los tiempos y naciones, no le han dexado huesso sano. Yo he visto algunas de oro y plata de los romanos, y una extraordinaria medalla de bronce... Pocos años ha, que un paysano y conocido mio, con una quadrilla de Christianos y Moriscos codiciosos, se subieron a cauar en las ruynas* (1611, IX, col. 985-986). I, pel que fa a Cavanilles, ja hem donat especial rellevància a la seua descripció dels materials, monedes i ceràmica, la més detallada del conjunt de les *Observaciones*. Quant a les ceràmiques, sembla possible la influència de Valcárcel (1857, 22), que també parla d'a- questes materials i que visita Ayora en 1792. Però Cavanilles no parla dels *barros sagunti- nos* mencionats per aquell, i de les dues classes de ceràmica que distingeix, una podria correspondre a la ceràmica ibèrica (BRONCANO, 1986).

La importància que dóna Escolano a les monedes, ajustada en tot al que llavors era comú, continua ara a les *Observaciones*. I si aquell parla d'una peça extraordinària com l'As lliural, Cavanilles troba i dibuixa una moneda també interessant. Ja no es parla de monedes amb lletres desconegudes o espanyoles, com abans (MATEU i LLOPIS, 1989), sinó que Cavanilles sembla seguir la triple divisió que dels alfabetos desconeguts havia fet Velázquez (1752) i molt possiblement n'ha vist una de semblant en les làmines del seu lli- bre (106 i làm. XIV, 9), encara que lluny de la fidelitat amb què ell ens mostra el que hui sabem que era un As ibèric de la seca d'Ilturo, que correspon a la ciutat ibèrica de Burriac en Cabrera de Mar (MATEU i LLOPIS, 1943; UNTERMANN, 1975, I, 190-191 i Taf. 49; VILLARONGA, 1994, 192). Per bé que silenciós, és fàcil imaginar que Cavanilles coneixia els treballs sobre aquestes monedes i els seus alfabetos, que havien provocat al degà Martí un somni esfeïdor, i de les quals s'havien ocupat també G. Mayans i especialment Pérez Bayer, que pocs anys abans identificava algunes seques d'aquestes monedes (CARO BAROJA, 1946; FLETCHER, 1985; SILES, 1981).

A diferència de Meca, ciutat sense nom, el coneixement de l'antiga Edeta al segle XVIII era fonamentat en les troballes epigràfiques llatines, i Cavanilles es limita a recor- dar que va ser la capital o la que donà nom als edetans (II, 51), referència habitual del moment. Tenen particular interès els dos apunts dels seus voltants fets per Cavanilles (ARJB, XIII, 7.4.23), l'un perquè es tracta d'una *Vista tomada del Cerro de San Miguel de Liria el dia 26 de Agosto de 1792*, que ens permet evocar la seua visita al solar de l'antiga i ales- hores desconeguda Edeta ibèrica; mentre l'altre, un panorama del Campo de Liria, mos- tra el Tossal de Sant Miquel amb el seu santuari i la muntanya de la Torreta, *cerro y casti-*

llejo en l'anotació de Cavanilles, amb la construcció que li donava nom, alçada sobre les restes d'un poblat de l'edat del Bronze. L'atenció que ja havia merescut la conducció i l'aprofitament de les aigües a la ribera dreta del Túria hi reapareix ara, capgirant la mirada als precedents romans: Lliria podria ser el lloc on arribaren les aigües que corrien per l'antic *Aqüeducto y Peña Cortada en el termino de Chelva* (II, 52 i 64), dels que després parlarà. Dubta si l'aqüeducte a un quarto de legua de *Chestalgar subiendo por el río hacia Chulilla*, el feren els romans com creu la gent i no, més probablement, els moriscos (II, 55). Però la cosa és distinta per a l'aqüeducte de la Peña Cortada, del qual ja parlava Beuter. Aquest havia expressat una opinió distinta al relacionar-lo amb Sagunt: *Vingueren, doncs, les gents de l'Armènia, i, considerada bé esta terra, fundaren la sua població de Sagunto.. Portaren ab artificis espantosos les aigües veïnes, barrinant les penyes i fent arc en los barrancs per distància de moltes llegües, segons se mostra fins a hui en los arcs prop de Xelva, vescomtat dels Lladrons, ab què portaven l'aigua de allí fins a Sagunto o Morvedre* (1538, 98). Cavanilles, en canvi, segueix Marés i la seua *Fénix Troyana*, publicada al 1681, amb abundància de notícies sobre la comarca de Chelva, mostrant-se d'acord sobre la romanitat de l'aqüeducte i un traçat que, observant el relleu de la zona, molt probablement faria que la destinació de les aigües fóra Lliria. *Quedan aún de aquella obra magnífica dos puentes, dos minas, dos trozos de canales, y más de un quarto de legua de roce, componiendo todo media hora de camino. Empiezan las obras en la falda septentrional de los cerros contiguos á los Chorros de Tuexar.. [hasta que finalmente] las aguas iban á dar, como dice Mares, encima el Villar de Benadúf* (II, 64 i 65).

L'afirmació de Cavanilles sobre Segorbe, *que nuestro Escolano prueba ser la antigua Segobriga* (84.115), sorprèn en uns anys en què ja eren moltes i molt pròximes les manifestacions de dubte, si no contràries a tal identificació. Algunes serien de segur conegudes per ell, com les de Morales, partidari de que la *Segobriga* dels textos clàssics era la muntanyeta de Cabeza de Griego a Saelices, o, de l'altre costat, Flores en la seua *España Sagrada* (1752), que si l'havia identificat amb Segorbe. Més a prop en el temps, G. Mayans en el seu *Tractatus de Hispania progenie vocis Ur*, publicat el 1779, igual que Valcárcel, no es mostrava partidari de tal identificació. I pels mateixos anys que Cavanilles escriu, començaven les excavacions al jaciment que pretenien aclarir la qüestió (ARASA, 1992). Però només el nostre cronista de començament del segle anterior és invocat com a font d'autoritat a les *Observaciones*.

La parquedat torna ser el més destacat en les referències a Artana, Afín i Eslida: *pudieron los Romanos o Moros beneficiar las minas ocultas en sus montes* (109.50); i, més sorprenent encara, a Dénia, en els límits meridionals del *sinus sucronense*, famosa en temps dels romans i dels moros, però a la que *nada le queda de su antigua glòria sino lápidas y monumentos mutilados* (I, 209 i 211). En aquest cas, làpides i antiguitats havien estat descrites des de Beuter i eren moltes les notícies de troballes arqueològiques des de començament del segle XVII, quan hi excava Palau, sent de 1643 el seu manuscrit sobre *Diana desenterrada*. Poc abans, Pérez Bayer, arran del seu viatge a Còrdova i Lisboa, havia tornat a comprovar en 1782 aquestes inscripcions, per a la qual cosa *me favoreció en Valencia el Exmo. Sr. Conde de Lumières con un Quaderno en que se hallan copiadas de su mano* (LLORENTE, 1887, 339). En eixe quadern cal imaginar que també figurarien les de la casa de G. Mayans a Oliva, com aquest li recordava en 1778 (VALCÁRCCEL, 1779). I és que, sens dubte, com ha dit Corell (1997, 44), Valcárcel és l'autor més destacat del segle XVIII pel que fa a l'epigrafia del País Valencià. Les seues lectures són generalment correctes i els seus dibuixos de gran exactitud mereixen més confiança al manuscrit original de 1805 que a l'edició de Delgado de 1852. Les normes de Valcárcel per a copiar inscripcions són exemple d'eixa minucio-

sitat i dedicació (VALCÁRCCEL, 1787; ALMARCHE, 1918). Retornant a les *Observaciones*, aquestes avancen molt per damunt de tals preocupacions, bo i espigolant ací i allà, motiu pel qual que no ens ha d'estranyar que no diguen res del sepulcre de Daimús, mes no oblidem assenyalar que la vila d'Oliva és *recomendable por haber nacido en ella el eruditísimo don Gregorio Mayans y Siscár, bien conocido en el orbe literario* (I, 146). Cavanilles a penes es detindrà ja en les antiguitats fins arribar a Calp, si exceptuem la descripció del que ara coneixem com possible canal d'època romana, la séquia de la Sénia, a relacionar amb les Salines o el Saladar i amb les pesqueries immediates de la Punta de l'Arenal a Xàbia (MARTÍN i SERRES, 1970, 8 i 92), del qual assenyala que en un altre temps va servir per a conduir l'aigua del mar a la part fonda on cristal·litzaria la sal (I, 219).

Com fan memòria tots el qui s'ocupen del naixement de la nostra arqueologia, les excavacions en les proximitats dels Banys de la Reina són molt més que un bell exemple, tot i ser excepcionals. Aquelles curtes excavacions participen del mateix esperit i forma d'actuar que la resta de les *Observaciones*: estudiar la realitat i anar més enllà d'un saber erudit derivat només o sobretot de l'exègesi dels textos. Cavanilles va tenir interès a remarcar el descobriment d'aquells paviments amb mosaics a prop dels Banys de la Reina sobretot en una primera publicació a la *Gazeta de Madrid* del 26 de juny de 1792, només finalitzar els treballs, i després a les *Observaciones*. El seu diari (MATEU, 1995, 26) ens informa que el 17 de maig a la vesprada el viatger i els il·lustrats de Benissa, amb obrers i instruments, anaren a pernoctar a una casa de camp dels Feliu, pera iniciar, en fer-se de dia, les excavacions arqueològiques. Els treballs, els prolongaren durant dos dies, mentre que el diumenge 20 el viatger va dedicar la jornada a escriure, perfeccionar dibuixos i compondre les plantes. No hi ha diferències fonamentals entre les dues versions publicades, encara que l'ordre de descripció hi varia: de Calp a Ifac a la *Gazeta* en 1792, mentre l'ordre general de les *Observaciones* fa que en el segon cas anem d'Ifac a Calp. Aquesta diferència pot haver servit per destacar el protagonisme de Cavanilles que, a més a més, en el primer cas descriu el seu descobriment dels paviments i després els Banys de la Reina sense cap menció d'autors anteriors. En canvi, en les *Observaciones*, un major rigor fa que tot comence citant Escolano, encara que li atribueixca els defectes de l'exageració i d'altres errors, segurament perquè parlava *por relaciones*, i no amb el coneixement directe de Cavanilles, matisació que, com hem vist ja, sovinteja fins l'excés. La descripció d'Escolano (1610, VI, 107) mereix ser recordada ací: *En la misma orilla se muestra un edificio de piedra tajada, que llaman los baños de la Reyna, a los quales se entrava por una cueva tambien de peña tajada, de la estatura de un hombre puesto en pies. Estos recibian agua del mar por tres canales que se abrian y cerraban con sus compuertas, segun lo que era menester. Sobre la cueva havia aposentos labrados en la peña viva, y taraceados los suelos de pedrezuelas de varios y diferentes colores, de obra Mossayca, y hechura de dados: que por ser de labor tan vistosa, se embiaron a la Magestad del Rey Philipe segundo, para un jardin que mandava hazer. De manera que resulten excessives les pretensions de Cavanilles: Heme detenido algún tanto en la descripción de estos baños y mina con sus dimensiones exactas, por no haberlo antes hecho ninguno de los autores que han hablado en el particular. Ahora diré de los nuevos descubrimientos que hice al poniente de los baños* (II, 228). Es a dir, les grades que formaven un teatre obert cap a la mar (!), potser per a contemplar naumàquies, i sobretot els paviments de les distintes habitacions d'un edifici destruït pel pas del temps, ara objecte de les seues excavacions.

La descripció i dibuixos dels Banys de la Reina, de la planta general de l'excavació i del detall dels mosaics és ben precisa, com també del procés de destrucció. *Esta fabrica está, como queda dicho, sobre una loma al borde del mar más alta que éste 4 ó 5 varas, y de las*

aguas unos 80 palmos; era de diferente altura, y por desgracia ocupa la cuesta, que para anivelarla, la rellenaron en la parte occidental que era la más baja. Apenas faltó el muro, se empezó a desmoronar la fábrica, atravesando las aguas cuando llovía, la arena que estaba encima de ella, llevándose tras de sí sucesivamente lo que hoy día falta a los pavimentos. La barbarie de los Sarracenos y la ignorancia de los españoles que les sucedieron, ocupados solamente en el ejercicio de las armas y después en la agricultura, abandonaron estos monumentos hasta olvidar el sitio de la obra y el tiempo en que se fabricó (CAVANILLES, 1792). Un dels participants en l'excavació, José Torres Eiximeno, escrivia a J.A. Mayans el 3 de juny següent que *El Sr. Cavanilles nos aseguró que daría cuenta al sr conde de Aranda a fin de ver si lograba que este ilustrado y patriótico ministro protegiera la excavación de dichas antigüedades, que tal vez podrían servir para ilustrar algún punto interesante a la historia de España* (MESTRE, 1983, 172). Sabem que Cavanilles arribava eixe mateix dia a València per a descansar i també para poner en orden mis dibujos, plantas y manuscritos, y en fin para dar cuenta al Excmo. Conde de Aranda de lo descubierto en 18 i 19 entre Calp è Hífac como lo ejecutè con fecha 5 de junio de 1792 (MATEU, 1995, 28). Però no sembla que s'aconseguien tals propòsits, i si bé aquelles queixes de la Gazeta falten en les *Observaciones*, sens dubte pel molt distint to que correspon a un escrit i altre, lamentablement tindrien vigència fins als nostres dies si recordem que el conjunt d'habitacions excavat per Cavanilles seria finalment destruït: el 1965 es tornava a descobrir un dels mosaics excavats el 1792, *completamente deteriorado, ya que a causa de la poca potencia del estrato todas sus teselas estaban revueltas con la arena, de tal manera que fue imposible salvarlo* (PELLICER, 1966, 176). Esbrinant les diferències entre les dues publicacions per polsar el sentir de Cavanilles sobre l'antiguitat, hi comprovem la seua quasi igualtat: *todo anuncia que en los siglos floridos del Imperio Romano hubo allí casas de campo deliciosas* (1792 i 1797), i també el mateix desig final que *otros buenos patricios* (1792) o *otros amantes de la antigüedad erudita* (1797) hi continuen els treballs. Però hi ha un acomiadament distint en el manuscrit original: *Se iba a poner el sol del dia 19, y nos retiramos de aquel sitio llenos de gusto por haver visto lo que estuvo sepultado tantos siglos en el olvido. Algún dia vendrá en que otros concluyan la obra en que nosotros hemos puesto la primera piedra* (ARJB, XIII, 7.4.150). Com ha dit Llobregat (1983, 21), Cavanilles se sent proper i germà dels homes que construïren aquelles cases.

El nostre viatger pensava que realment les bassetes i les conduccions fetes en la roca a nivell del mar eren banys, com remembrava el seu nom, i que les estructures descobertes per ell corresponien a cases de camp als voltants d'alguna gran ciutat romana. A diferència de Meca, no hi ha mencions de materials com les ceràmiques, però sí les monedes de Neró i d'altres, a més de les pròpies construccions excavades i les tesselles i fragments de marbre, dels quals ja havia dit abans que, malgrat semblar-se molt al groc i al rosa de Buixcarró, també podrien ser d'origen italià (I, 215). Curós quant al treball de camp, diligent en la publicació, precís en la descripció, excel·lent dibuixant, aquests treballs arqueològics de Cavanilles tingueren de seguida un ampli ressò, com podem veure en els manuscrits gairebé contemporanis, encara que publicats més tard, de Valcárcel (1852) o de Ribelles (1911), o en el llibre de Ceán (1832), i la valoració positiva encara n'és la mateixa (BALLI, 1970). Sense detenir-nos-hi ara, trist és recordar la història posterior del jaciment, com acabem de dir. Poc després de l'excavació de Cavanilles, cap a 1794, es visitat per Beramendi (SOLER, 1994), comprovant que les ruïnes exhumades es trobaven quasi destruïdes i expoliades, sense que posteriorment el conjunt del jaciment poguera resistir l'embranchida urbanitzadora litoral, encara amenaçant. Els Banys de la Reina corresponen al que serien els vivers de peixos excavats a la roca, que han donat nom al lloc, pertan-

yents a una factoria romana de salaons, amb diverses àrees residencials en les rodalies, possiblement un vicus pertanyent al territori de *Dianium* (ABAD i ABASCAL, 1991, 50).

Una darrera mirada al si sucronense amb el punt destacat de Cullerà (II, 233) preceideix la valoració de les antiguitats de la Nucia, que *Parece que en tiempos de Romanos fue población considerable* (II, 273). I, una vegada més, podríem preguntar-nos perquè no hi ha cap referència a monuments molt més importants de la mateixa època i ben descrits per Escolano, com ara la inscripció del *macellum* i el sepulcre monumental de la Vila Joiosa, mentre l'atenció toca en sort aquesta humil inscripció que Cavanilles tradueix i dibuixa (II, 238). Sense cap explicació per part de l'autor, potser una part de la resposta estiga en els informadors de Cavanilles que, casi segur, valorava ací el fet d'una troballa recent i, per tant, desconeguda. En efecte, sabem que la inscripció va ser copiada per M. Llorens, qui la fa arribar per carta a J. B. Feliu de Benissa el 19 de gener de 1796. Cavanilles, en incloure-la a les *Observaciones*, és sensible a l'ajuda prestada pels Feliu, antics col·laboradors en les excavacions de Calp (A.R.J.B., XIII, 7.4.158). El dibuix original porta una curiosa anotació de Cavanilles: *Escolano col. 1133, n° 8*, que fa referència a una làpida trobada al mur vell de Xàtiva amb igual decoració que aquesta. Valcàrcel (1852, 46) ja es refereix a allò dit per Cavanilles sobre les antiguitats d'aquest poble, encara que assegura haver copiat la inscripció en 1785. Es més que probable, com hem dit, que en recórrer les mateixes terres ambdós compartirien informadors. En tot cas, la petita inscripció es publica allí per primera vegada.

Ja en l'última part de l'obra, Cavanilles esmenta dos llibres recents sobre el món antic dels quals hem parlat al principi, el de J.A. Maians, *Illici, hoy la villa de Elche, ilustrada con varios discursos*, publicat a València el 1771, i el de Valcàrcel, *Lucentum oy la ciudad de Alicante en el Reyno de Valencia. Relación de las inscripciones, estatuas, medallas, idolos, lucernas, barros y demás monumentos antiguos hallados entre sus ruinas, representados en láminas y explicados por el Exmo. Sr. D...*, publicat també a València el 1780. Del primer prendrà la precisió sobre el nom de les Penyes d'Arabí, Albír (II, 240), i l'origen de Santa Pola, on *estuvo el Puerto Illicitano, población distinta de Elche* (II, 274). Del segon, la situació de la ciutat de *Lucentum*, que precisarà al seu apunt sobre l'Horta d'Alacant (ARJB, XIII, 7.4.169), encara que al llibre la informació queda reduïda a la precisió que la Albufereta es trobava no lejos de la antiga *Lucentum, según se colige por los monumentos que se han descubierto* (II, 248). Estem arribant al final de les *Observaciones* i ja no ens sorprenen silencis com el de les ruïnes de l'Alcúdia, amb presència a les cròniques des del segle XV i una llarga tradició erudita que té episodis importants en l'obra de Maltés, *Illici ilustrada*, escrita a començaments del segle XVIII, i en les excavacions que el 1776 proporcionaren els materials que ingressen en el Gabinet de Madrid i són estudiats per Pérez Bayer (NEGUERUELA, 1993), amb els quals també és relaciona l'informe manuscrit de Valcàrcel de 1778, on nega interès a les estructures i materials recuperats a l'Alcúdia, hem de pensar que per la seua oposició a la identificació d'aquest lloc amb l'antiga Ilici (RICO, 1964). De la mateixa manera que tampoc hi queda reflectida la identificació feta per Valcàrcel de la ciutat de *Lucentum* amb el Tossal de Manises, que es basava en els seus propis treballs d'excavació. Una identificació que després quedaria en sospita fins molt recentment (ABAD i ABASCAL, 1991). Cavanilles, que ha llegit i escoltat aquests autors i d'altres, que coneix les excavacions de *Lucentum* i tantes altres coses, sembla acomiadar-se de tot açò senzillament esperant que la llum done fi a la discussió: *El Excmo. Señor Conde de Lumiares afirma en la pág. 21 de su Lucentum, hoy la ciudad de Alicante, que Guardamar no fue la antigua Alone; pero el Señor Don Antonio Mayans y Siscar en su Illici Ilustrada parece haber demostrado lo contrario*,

sentando como cierto (pág. 162, 171, 172, 181 & c.) que Guardamar fue la antigua Alone, Elche Ilici, y Alicante Lucentum. Si la opinión de estos dos autores respetables prevalece contra la de muchos que los precedieron, me equivoqué yo siguiendo a Don Manuel Martí, Deán que fue de Alicante, y a otros sabios que afirmaron ser esta ciudad la antigua Alone, y en tal caso quando en mi obra de Icones atque descriptiones plantarum digo arx, ditio &c. Alonensis, debe leerse arx ditio &c. Lucentina (II, 293).

Queden en les *Observaciones* encara algunes referències imprecises als antics habitants del regne, o els dubtes en l'atribució d'un esdeveniment o d'unes ruïnes a moros, moriscos i romans. Es possible que aquesta indefinició tinga a veure amb eixa visió actualista de la història antiga que es inherent a la curta cronologia derivada de l'explicació fixista o bíblica, per més que hom coneix bé la cronologia històrica, aquells vint segles que el separen dels romans, com diu referint-se a l'arc de Cabanes o a un dels aqüeductes de Gestalgar, si és que aquest fou obra de romans i no, més probablement, dels moriscos (II, 55). Un dels comentaris més interessants de les *Observaciones* és el referit al Tossal del Mollet de Vilafamés. Com hem assenyalat al principi, borbollen ací els interrogants inquietants: *¿Existieron siempre los cuerpos de nuestro globo con los mismos caracteres que presentan o los mudaron hasta alterar aquello que los naturalistas creyeron constituir la esencia o naturaleza de cada uno de ellos?* (I, 57). Però també destaquen les precisions sobre el poblament que veu al cim de la muntanya, exemple de com els moros i els antics habitants del regne preferien la seguretat a la comoditat de viure a prop de les seues heretats, i que seria destruït abans de la conquesta cristiana (I, 57 i 58). El Tossal del Mollet, en efecte, no arribà als moments de la conquesta, interpretant-se com un llogaret propi de la tradició romano-bizantina destinat al control del camí que comunicaria el litoral amb l'interior (BAZZANA i GUICHARD, 1978, 497-498), o bé com un assentament del tipus dels *castra* visigots, de caire semblant a València la Vella i al Punt del Cid d'Almenara (ARASA, 1996, 441).

Les *Observaciones* contenen moltes altres notícies que hui podem referir al passat més llunyà de les nostres terres. Les pedreres del Tos Pelat a Montcada, l'Arc de San Pascual a Ayora, la cova de les Dones a Millares, la muntanya de la Carència a Torís, la muntanya del Baladre o Assolada a Alzira, el Cerro Negro a Quesa, la Covalta a Albaida, la Font del Barxell a Alcoi o l'embarcador de la Mata, entre d'altres. Exemples que s'avenen amb les paraules de López Piñero (1995, 13) "que la seua excepcional pervivència com a obra viva en la societat valenciana actual és a causa de les brillants contribucions que conté sobre disciplines tan diverses com la botànica i l'agricultura, les ciències de la terra, l'economia i la demografia, i fins i tot l'arqueologia". Cavanilles no concedeix especial valor a les coses per la seua antiguitat, no malda per atribuir una paternitat clàssica, com hem vist a propòsit dels aqüeductes de Riba-roja, quan insisteix a dir que molts canals s'haurien fet després de la conquesta, o del canal de Benifaió, *antiguo canal de argamasa, que se cree obra de los moriscos* (I, 187). Tota l'obra defuig allò que hom pugua considerar fantàstic, en especial quan compara antigues poblacions i fruits, i només en algun cas ens sembla sentir històries fabuloses quan, en referir-se a la gran repercussió de l'expulsió dels moriscos sobre la població de Cortes i l'endarreriment que això significà per a l'agricultura d'aquelles muntanyes, diu que allí *Cada día se encuentran sepulcros, y en ellos huesos que demuestran la gran talla de los que entonces vivían* (II, 21). Potser el millor exemple al contrari és l'exploració de la cova de les Calaveres de Benidoleig: *me acompañaba uno de los que entraron en 1768... En aquellas entrañas y soledad, que ellos creían descubiertas por primera vez, hallaron tristes pruebas de su engaño... calaveras y huesos tendidos por el andador, y en él vieron un pico de hierro de dos libras de peso... es de presumir se hiciese dominando el país los Moros,*

grandes labradores, con intento de aumentar el riego (II, 209). Res més lluny del conte prodigiós i del possible tresor que havia trobat ressò en Escolano (1611, IX, col. 1381-1382), indubtablement conegut per Cavanilles, però no mencionat a les *Observaciones*, ni per a negar-ho.

ENTRE L'ANTIGUITAT ERUDITA I LA HISTÒRIA NATURAL

En apropar-se a la formació intel·lectual de Cavanilles, Mestre (1991) ha mostrat les vinculacions amb el grup il·lustrat valencià que facilità la introducció de la ciència moderna en Espanya, situant-se el nostre autor dins la línia de Pérez Bayer, però sense trencar amb els Mayans. Durant els seus anys de residència a París, Cavanilles es familiaritza amb els representants més característics de la generació de l'Enciclopèdia de Diderot i d'Alembert. Amb motiu de la seua contestació a l'article "Espanya" de l'Enciclopèdia metòdica, ens informa que ell havia facilitat informació sobre l'Espanya antiga al geògraf francès Mentelle, i sabem que posteriorment, per a redactar les *Observations* de contestació a Masson de Morvilliers, demanà ajuda i notícies als seus amics Viera, Muñoz, Ponz, J.A. Mayans i Trigueros, a més dels jesuïtes exilats a Itàlia, Andrés, Lampillas i Masdeu. Per altra banda, sempre reconeixent la dificultat de reconstruir la procedència de les seues idees, Mateu (1980) ha esbrinat en el pensament de Cavanilles allò que té a veure amb els grans canvis que aleshores estan produint-se a Europa quant a les ciències naturals. I, a més, també ens ha detallat el reduït grup d'autors esmentats a les *Observaciones* (1995). De tot això, com calia esperar, atenent la magnitud de l'aportació i la multitud de sabers que atrauen l'interès de Cavanilles, només col·legirem ara per ara que les antiguitats, el focus que ens ha il·luminat en el nostre recorregut per les *Observaciones*, tan sols abasta una mínima part de l'espai ocupat per la seua obra.

Les cites de les *Observaciones* confirmen que no es pretén fer erudició sobre les antiguitats. Llevat d'Escolano, i a través d'ell Beuter, Morales, Núñez i Avié, els autors del passat a penes són representats per la referència puntual a Marés i al degà Martí. La resta dels autors al·ludits són ja contemporanis, començant per G. Mayans i Pérez Bayer, i altres companys de generació com J.A. Mayans, J. Andrés i Valcárcel. Una llista molt curta que podem contraposar amb facilitat, parlant d'antiguitats, a l'obra citada de J.A. Mayans, *Ilici*, exemple típic i rigorós del que és un veritable exercici d'erudició sobre els textos clàssics, cristians i àrabs. Mestre (1982) ha explicat la gènesi d'aquest treball, que de cap manera té un caire arqueològic, ja que ningú dels Mayans havia visitat Elx ni fet excavacions, i en el que tot absolutament quant es diu queda afermat en l'autoritat dels textos. Al revés, en les menudes publicacions de Valcárcel sobre *Lucentum* o sobre els *Barros saguntinos*, així com en *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, trobarem majors semblances amb Cavanilles quant a la poquedat en fer-se acompanyar de referències literàries, i també pel que fa al treball de viatger i excavador, d'observador il·lustrat. Tanmateix, com s'ha indicat abans, el principal treball de Valcárcel no seria publicat fins mig segle després, cosa que impedeix una comparació sensu stricto amb Cavanilles, per més que Valcárcel és ben conegut per la investigació immediatament posterior.

Escolano és l'autor fonamental en l'apropament de Cavanilles a l'antiguitat, i les cites de Beuter, Núñez, Morales i de l'*Ora Marítima*, tenen l'origen en el cronista de començaments del segle XVII. Val a dir que idèntica opinió favorable al nostre historiador trobarem en Valcárcel: *Debemos tener a Gaspar Escolano por uno de los mejores escritores del Reyno* (1780, 17). Pla (1962) va fer una anàlisi exhaustiva dels nostres cronistes pel que fa a la

fundació de València, que pot servir-nos de guia. Beuter seria l'autor que destaca per damunt de tots al segle XVI, com ho confirma també Corell (1997, 43), a propòsit de l'epigrafia, atenent a la correcció en les lectures i la precisió de les troballes. Cavanilles el coneixeria directament, com hem suposat per a l'arc de Cabanes o per la destinació improbable de l'aqüeducte de Chelva cap a Morvedre. Quant a Escolano, *en su desordenada historia de la antigüedad*, seguint amb Pla, a més de l'anterior crònica de Beuter compta amb altres aportacions, com la d'Ambrosio de Morales i la difusió de l'obra geogràfica d'Orteli, que inclou el poema llatí d'Aviè l'*Ora marítima*. D'aquesta última cita també la interpretació d'alguns versos feta per Núñez. Aleshores hom pensava que les referències de l'*Ora marítima* eren contemporànies de l'autor Aviè, cap a finals del segle IV d.C., perquè fins a finals del segle XVIII no es plantejà la possibilitat que darrere del text llatí hi havia un antiquíssim autor grec (PLA, 1962, 70). Moltes vegades culpats d'exageracions, d'altres tantes Cavanilles seguirà les indicacions d'Escolano fins una fidelitat difícil d'explicar, com hem comprovat en el cas de la identificació entre Segorbe i *Segobriga*, on el nostre autor devia ser conscient que invocar l'autoritat d'Escolano no era argument de pes, encara que es tractara de tedioses qüestions de nom.

La menció de Marés i de la seua obra, *Fénix Troyana* (1681), exemple d'exaltació paisatgística quant a les muntanyes de Chelva (ROSSELLÓ, 1995, 25), queda reduïda a l'antic nom de la rambla d'Alcotas o de los Arcos. Mentre la referència a Martí torna a relacionar-se amb aquelles discussions sobre la identificació de les ciutats antigues. Martí continuava gaudint de gran autoritat, malgrat les correccions que pogueren fer-se-li, com ho demostra el fet que Cavanilles l'haguera seguit molt poc de temps abans. Era una qüestió ben plantejada ja de lluny per J.A. Mayans (1771, 187-190): *la opinión de que Alicante es Alona, se considerava como cierta, i ha adquirido mucha celebridad, por averla abrazado, i prohibado D. Manuel Martí. El dictamen de varon para mí, en vida, i en muerte, de tan gran respeto, i veneración, me obliga a tratarlo estendidamente intentando provar que Alicante fue Lucentum, o Lucentia, pero no Alona... este descubrimiento de que Lucentum es Alicante lo hizo antes el eruditísimo Pedro Juan Núñez.*

Referent al mateix J.A. Mayans, Mestre (1983) ha assenyalat que el 1792 va enviar un llibre a J. Torres, que vivia a Benissa, per tal que el fera arribar al mossèn, que en aquell temps es trobava a les marines. Cavanilles menciona que aquell li ha comunicat l'existència a la biblioteca maiansiana del llibre de memòries de F. Beneyto sobre la presó de Francesc I al castell de Benissanó (II, 76), i molt probablement va utilitzar la mateixa "Descripció" del regne que havia fet servir Büsching, professor de geografia a la Universitat de Göttingen, de la qual era autor J.A. Mayans. Però, la referència més important a aquest últim en les *Observaciones* és la que té a veure amb Ilici i el *Portus Ilicitanus*, tenint en compte la molt distinta posició que aleshores mantenien J.A. Mayans i Valcárcel.

Hem vist que en 1776 s'havien fet excavacions a l'Alcúdia d'Elx, les quals proporcionaren proves que allí es trobava l'antiga Ilici. Però, com diu Rico (1964), de manera incomprendible Valcárcel intentà de fer veure que no era així, escrivint-li de seguida i amb aquest sentit a J.A. Mayans. Doncs bé, malgrat un fet tan estrany, Valcárcel és el millor guia de les nostres antiguitats en les últimes dècades del segle XVIII. Viatja per tot el país, copia les inscripcions a casa de Mayans a Oliva, dibuixa els mosaics de Puçol, excava una necròpolis ibèrica en Alcalà de Xivert, excava l'antiga *Lucentum*, proporciona informacions als altres viatgers, com a Pérez Bayer en el cas de Dénia ja citat o en el de *Lucentum* (PÉREZ i OLCINA, 1998). De segur, Cavanilles compartiria les informacions de Valcárcel, sobretot les referides a les excavacions de *Lucentum*, potser al seu pas per aquella Horta

d'Alacant que oferia *hermosas vistas por la multiplicidad de habitaciones esparcidas por aquellos jardines... algunas magnificas como la del Príncipe Pío* (II, 249). Dels esdeveniments relacionats amb l'Alcúdia destacarem que les joies romanes trobades al jaciment serien enviaades el mateix any 1766 al Reial Gabinet d'Història Natural, on l'informe seria fet per Pérez Bayer, qui descriu els objectes i indica la cronologia i l'atribució cultural de les troballes d'Elx: *Todo el descubrimiento me parece muy digno de aprecio y convendra que se guarde por sí y porque puede mañana ayudar al conocimiento de otro monumento que se descubra; o lo descubierto hasta ahora, recibir alguna luz de lo que se descubriese en adelante* (NEGUERUELA, 1993, 252). Paraules certament significatives, sobretot tenint en compte la influència de Pérez Bayer, del que era una actitud de major confiança en el valor documental d'uns materials arqueològics aleshores encara restringits al mer col·leccionisme. Com és sabut, el mateix Pérez Bayer, els Mayans i abans Martí, havien reunit importants col·leccions de materials arqueològics i, per exemple, el monetari de Pérez Bayer ja es menciona entre els que estudiava Velázquez (1752).

Acabarem la relació d'autors citats per Cavanilles amb J. Andrés qui, com hem dit abans, ens porta a les excavacions d'Herculà. Jesuïta, en l'exili d'Itàlia des de 1767, és entre els nostres il·lustrats l'únic "que pot comparar-se amb Maïans, pel seu saber enciclopèdic i talent universal, [. . . i], gràcies a la difusió de la seua obra, el de major influència a nivell europeu" (BALDAQUÍ, 1985, 161). Des de l'exili seguirà mantenint relació epistolar amb Cavanilles (MESTRE, 1982), al qui ja proporciona informacions per redactar la contestació a l'article sobre Espanya de l'Enciclopèdia metòdica, escrivint-li des de Mantua, Roma i Parma entre 1784 i 1803 (SAN PIO i COLLAR, 1995). Al referir-se a ell, Cavanilles l'elogia per damunt de Scipione Maffei, famós erudit italià que havia tingut correspondència amb Martí i era autor del *Museum Veronense*, publicat el 1749, obra de gran difusió per a la qual havia copiat directament, o reunit mitjançant la correspondència, milers d'inscripcions de tota Europa, encara que se li avançaria Muratori el 1739 amb la publicació del *Novus Thesaurus*. Els altres dos autors aportats per Cavanilles, Marcello Venuti i Antonio Francisco Gori, havien sigut els primers en publicar notícies importants sobre les excavacions d'Herculà, ja que la cort napolitana no facilitava l'accés a les notícies i troballes més rellevants que anaven produint-se a les excavacions, amb la ferma intenció de ser ella la primera en publicar-les. . . .s així com, el 1748, es publiquen les primeres relacions oficials sobre aquells treballs per part de Venuti, superintendent de la Biblioteca Reial i del Museu Farnesià: *Descrizione delle prime scoperte dell'antica città d'Ercolano*. I també per l'etruscòleg Gori: *Admiranda antiquitatum herculanensium descripta et illustrata*. Per la seua part, sabem que la primera visita de J. Andrés a Pompeia és en setembre de 1785, i que aleshores enceta una vinculació amb la cultura napolitana que ja no s'interrompia, passant a formar part de l'Acadèmia Herculana fins la seua desaparició arran de la invasió napoleònica. Fou autor d'unes *Disertaciones sobre las inscripciones encontradas en el templo de Isis en Pompeya*, i també d'una altra *Disertación historica sobre el descubrimiento de Pompeya y Herculano*. És molt probable, doncs, que el revers de la medalla al·ludit per Cavanilles siga alguna de les troballes publicades per aquells autors el 1748 i 1749, ja que Maffei havia mort el 1755 (FERNÁNDEZ, 1989).

Tot plegat, llevat d'Escolano, podem dir que només tenim ací unes poques evocacions, més d'amistat personal que no d'erudició, i que quasi no arriben a notar-se en el conjunt d'una obra que defuig controvèrsies alienes. La relació amb J. Andrés ens ha dut fins a Nàpols, però amb una menció d'aquelles antiguitats que ben bé podem qualificar d'obscura per part de Cavanilles. Segurament perquè l'arqueologia espanyola del

moment ni s'havia interessat el suficient per les ciutats italianes, ni tampoc ofería motius propis d'interès fora del camp de l'erudició. En paraules de Mora (1991, 32), tindriem una arqueologia espanyola que, en el context de la Il·lustració, *aparece igualmente ambigua y contradictoria, desaprovechando ocasiones de auténtico desarrollo como lo aprendido en la experiencia de Nápoles para servir en muchos casos a la tradición más errónea históricamente y a los intereses menos inocentes*. Una realitat que se'ns presenta encara menys afalagadora en les paraules de Bianchi (1982, 37), referides de manera general als estudis europeus de les antiguitats en la primera meitat d'aquest segle XVIII: *Para nosotros, el mérito de estos estudios eruditos consiste sólo en habernos conservado, a veces, en sus obras el recuerdo y la documentación gráfica de monumentos hoy desaparecidos. De sus conclusiones, alcanzadas con mucha dialéctica, con aparente lógica, pero sustituyendo todo método de investigación por la fantasía, puede decirse que no queda nada*.

És clar que l'aportació de Cavanilles a la nostra arqueologia, significativa encara que modesta, no permet canviar judicis com aquests. Però sí podem dir que, de segur, tampoc no hi participa d'aquesta imatge. I és que, també en el tema de les antiguitats, podem seguir les paraules de Rosselló (1995, 30): "Amb tots els clarobscur, l'obra de Cavanilles, a hores d'ara, no cal considerar-la amb indulgència, com la d'un vell erudit o visionari. Gosaria dir que un crític actual, un geògraf modern, la jutjaria vàlida en un setanta per cent i mai no la podria menysprear ni oblidar". En efecte, Cavanilles, per bé que coneix la línia provinent de la història erudita, treballa i avança des de la història natural, que aleshores ha generat ja un conjunt important d'obres en les que s'inclouen estudis arqueològics i d'història antiga. Un gènere d'històries naturals, doncs, que *no se afilian al tipo de las historias eruditas, nacidas alrededor de recolectores de objetos antiguos y de viejos papeles, sino de otra que se consagra a gabinetes de curiosidades, y que es producto de viajes al campo, al estudio monográfico de regiones nuevas*. I en serien exemple les obres de Bowles, Viera, Rojas, i dels jesuïtes misioners a Amèrica, amb el precedent del valencià Gumilla, missioner a Venezuela, mort el 1750, i d'Antonio de Ulloa (PINO, 1991). I serà aquest avenç des de la història natural el qui li dóna a l'obra de Cavanilles la vigència que resulta d'un pensament inquiet, obert als interrogants que la ciència vol resoldre en cada temps i no dirigit a corroborar allò que ja és una afirmació. Excavar, dibuixar i descriure les ruïnes de Calp és, doncs, confiar que més endavant explicaran altres coses i que elles també seran explicades per noves ruïnes en el futur. I és que les *Observaciones* es troben en eixe camí que acaba de nàixer després de la confluència entre els qui volen renovar la història i allunyar-la de les faules, i els qui des de la història natural miren i s'interroguen per un passat de la terra freturós de major cronologia.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L. i ABASCAL, M. (1991): *Historia Antigua, Textos para la Historia de Alicante*. Alicante.
- ALMARCHE, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*. Valencia.
- ARANEGUI, C., coord. (1996): *Els romans a les terres valencianes*. València.
- ARASA, F. (1980): El Punt del Cid d'Almenara (La Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 7, pp. 219-242.
- ARASA, F. (1992): Els mil·liaris del País Valencià. *Fonaments*, 8, pp. 232-269.
- ARASA, F. (1992): *La romanización del Alto Palancia según la Epigrafía*. Segorbe.
- ARASA, F. (1996): Dos nous mil·liaris de Traiguera (el Baix Maestrat) i la Vall d'Alba (la

- Plana Alta). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonense*, 17, pp. 565-567.
- ARASA, F. i ABAD, L. (1989): L'arc romà de Cabanes. Castelló.
- ARASA, F. i RIPOLLÉS, P.P. (1996): Notícies numismàtiques de fra Bartolomé Ribelles. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonense*, 17, pp. 405-418.
- ARASA, F. i ROSSELLÓ, V.M. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*. València.
- A.R.J.B., Arxiu del Reial Jardí Botànic. Madrid.
- BALDAQUÍ, R. (1985): La crítica històrica i literaria en la Il·lustració valenciana. En *La Il·lustració Valenciana*, Alacant, 1985, pp. 133-162.
- BALIL, A. (1970): Excavaciones en Calpe, 1797. *Studia Archaeologica*, 5, Santiago de Compostela.
- BALIL, A. (1970): Los mosaicos de la vila romana de El Puig de Cebolla (Valencia). *Studia Archaeologica*, 6, Santiago de Compostela, pp. 5-18.
- BALIL, A. (1991): Sebastián Basilio Castellanos, un arqueólogo español en la encrucijada entre dos mundos. En J. ARCE y R. OLMOS, coord., *Historiografía de la Arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Madrid, pp. 57-58.
- BAZZANA, A. et GUICHARD, P. (1978): Un important site refuge du haut Moyen Age dans la region valencienne. Le 'despoblado' du Monte Mollet (Vilafamés, Castellón). *Mélanges de la Casa Velázquez*, XIV, pp. 485-501.
- BENCIVENGA, C. (1990): El comienzo de las excavaciones de Herculano y Pompeya en la época de Carlos III de Borbón: desde la búsqueda de antiguos 'tesoros' al nacimiento de la moderna investigación arqueológica. *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 29, pp. 5-12.
- BEUTER, P.A. (1538): *Crònica. Primera part de la Història de València*. València. Edició d'E. Iborra, València, 1982.
- BIANCHI, R. (1982): *Introducción a la arqueología*. Madrid.
- BRONCANO, S. (1986): *El Castellar de Meca*. Ayora (Valencia). Madrid.
- CARO BAROJA, J. (1946): Sobre la historia del desciframiento de las escrituras hispánicas. *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XXI, pp. 151-171.
- CAVANILLES, A.J. (1792): Noticia de lo descubierto en la marina de Valencia por el comisionado de S.M. para el viaje científico de España D. Antonio Joseph Cavanilles, en los dias 18 y 19 de mayo de 1792. *Suplemento a la Gazeta de Madrid*, 26 de junio de 1792.
- CAVANILLES, A.J. (1793): *Icones et descriptiones plantarum*. Madrid, t. II. Edició facsímil, València, 1995.
- CAVANILLES, A.J. (1795 i 1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografia, poblacion y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid (2 vol.). Edició facsímil, València.
- CAVANILLES, A.J. (1958): *Observaciones sobre la historia natural, geografia, poblacion y frutos del Reyno de Valencia*. Edición de J.M. CASAS, Zaragoza (2 vol.).
- CEÁN-BERMÚDEZ, J.A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España, en especial las pertenientes a las Bellas Artes*. Madrid.
- CORELL, J. (1993): *Inscripciones Romanas de la Safor*. Madrid.
- CORELL, J. (1994): *Inscripcions romanes de Saetabis i el seu territori*. València.
- CORELL, J. (1996): *Inscripcions romanes d'Edeta i el seu territori*. València.
- CORELL, J. (1997): *Inscripcions Romanes de Valentia i el seu territori*. València.
- CORTÉS, M. (1835 i 1836): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua*. Madrid (3 vol.).
- DANIEL, G. (1974): *Historia de la Arqueología*. Madrid.

- ESCOLANO, G. (1610 i 1611): *Década primera de la historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*. Primera parte (Libros I a VII), València, 1610. Segunda parte (Libros VIII-X), 1611. Edición facsímil, València, 1972.
- ESTELLÉS, J.M. y PÉREZ DURÀ, F.J. (1991): *Sagunt: Antigüedad e Ilustración*. València.
- FERNÁNDEZ MURGA, F. (1988): El Rey y Nápoles: las excavaciones arqueológicas. En *Carlos III y la Ilustración*, Madrid, t. I, pp.375-384.
- FERNÁNDEZ MURGA, F. (1989): *Carlos III y el descubrimiento de Herculano, Pompeya y Estabia*. Salamanca.
- FLETCHER, D. (1958): Acueductos romanos en término de Ribarroja del Turia (Valencia). *Actas del Primer Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, pp. 316-320.
- FLETCHER, D. (1985): Lengua y epigrafía ibéricas. En *Arqueología del País Valenciano. Panorama y perspectivas*, Alicante, pp. 281-305.
- GASCÓ, F. i BELTRÁN, J., eds. (1995): *La antigüedad como argumento II. Historiografía de Arqueología e Historia antigua en Andalucía*. Sevilla.
- GRELL, C. (1990): Les voyageurs a Herculaneum. Dix-Huitième Siècle, 22, pp. 83-94.
- LABORDE, A. de (1806): *Voyage Pittoresque et historique de l'Espagne*. Paris.
- LÓPEZ-PIÑERO, (1995): Pervivència i actualització d'un clàssic científic: les Observaciones de Cavanilles. En *Les Observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*, València, t. I, pp. 11-13.
- LLEÓ, V. (1995): Origen y función de las primeras colecciones renacentistas de antigüedades en Andalucía. En F. GASCÓ i J. BELTRÁN eds. (1995): pp. 57-74.
- LLOBREGAT, E. (1983): Cavanilles com a arqueòleg. En *Cavanilles, Naturalista de la Il·lustració*. València, pp. 21-22.
- LORENTE, T. (1887): Pérez Bayer y las lápidas de Denia. *El Archivo*, t. I, pp. 260-262.
- MARTÍ, B.(1995): Museus arqueològics valencians: passat i present. En *Jornades d'Arqueologia (Alfàs del Pi, 1994)*, València, pp. 293-301.
- MARTÍN, G. i SERRES, M.D. (1970): *La factoría pesquera de la Punta del Arenal, Jávea (Alicante)*. València.
- MATEU, J.F. (1980): Teorías geomorfológicas europeas en las 'Observaciones' de Cavanilles (1795-1797). *I Congreso de Historia de las Ciencias*, Madrid, pp. 267-287.
- MATEU, J.F. (1991): El viaje de Cavanilles por el Reyno de Valencia 1791-1793. En A.J. Cavanilles (1795 i 1797) *Observaciones sobre la historia natural, geografía, población y frutos del Reyno de Valencia*, Edición facsímil, Castelló, s.p.
- MATEU, J.F. (1983): El relleu en les Observaciones sobre el Reyno de Valencia. En *Cavanilles, Naturalista de la Il·lustració*. València, pp. 33-37.
- MATEU, J.F. (1995): Cavanilles i l'ofici il·lustrat de viatjar. En *Les Observacions de Cavanilles. Dos-cents anys després*, València, t. I, pp. 15-55.
- MATEU, J.F. i PALOMAR, J.M. (1990): Morvedre en una imatge de 1563. En V.M. ROSSELLÓ, coord., *Les vistes valencianes d'Anthonie van den Wijngaerde*, València, pp. 149-220.
- MATEU i LLOPIS, F. (1943): Hallazgos monetarios, II. *Ampurias*, V, pp. 231-232.
- MATEU i LLOPIS, F. (1989): Temas ibéricos en las Decadas de Gaspar Escolano de 1610-1611. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIX, pp. 319-329.
- MAYANS, J.A.: *Ilici, hoy la villa de Elche, ilustrada con varios discursos*. València, 1771
- MESTRE, A. (1976): *Despotismo e Ilustración en España*. Barcelona.
- MESTRE, A. (1982): La Ilici mayansiana: erudición y política. En J.A. Mayans (1771): *Ilici*, Edición facsímil, Alicante, pp. VII-XXXII.
- MESTRE, A. (1983): Cavanilles, entre la Ilustración y la política. *Saitabi*, XXXIII, pp. 157-180.

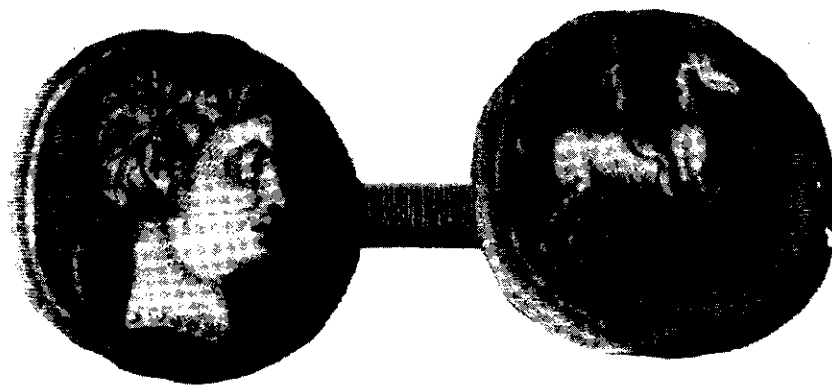
- MORA, G. (1991): Arqueología y poder en la España del siglo XVIII. En J. ARCE y R. OLMOS, coord., *Historiografía de la Arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Madrid, pp. 31-32.
- NEGUERUELA, I. (1993): Las excavaciones arqueológicas en el siglo XVIII y el M.A.N.. En *De Gabinete a Museo*, Madrid, pp. 246-254.
- OLCINA, M. (1991): El descubrimiento del mosaico de Baco en Sagunto. En J. ARCE y R. Olmos, coord., *Historiografía de la Arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Madrid, pp. 49-55.
- ORTIZ, J. (1807): *Viaje arquitectónico-anticuario de España*. Madrid.
- ORTIZ de URBINA, (1996): *El desarrollo de la Arqueología en Alava: condicionantes y conquistas (siglos XVIII y XIX)*. Vitoria.
- PALOS, E. (1793): *Disertación sobre el teatro y el circo de Sagunto, ahora villa de Murviedro*. Valencia.
- PELLICER, M. (1966): Excavaciones en el yacimiento romano de los Baños de la Reina, Calpe. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, VIII-IX, 1-3, pp. 172-176.
- PÉREZ, R. i OLCINA, M. (1998): El Tossal de Manises: Arqueología y entorno urbanístico a través del análisis planimétrico. En *Homenatge a E. Llobregat*, Alacant, en premsa.
- PINO, F. del (1991): El capítulo de las antigüedades en las historias naturales ilustradas. En J. ARCE y R. OLMOS, coord., *Historiografía de la Arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX)*, Madrid, pp. 33-38.
- PLA, E. (1962): Los cronistas de Valencia y la fundación de la ciudad. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1, pp. 61-88.
- REPRESA, M^o F. (1988): El Real Museo de Portici (Nápoles): 1750-1825. *Sudia Archaeologica*, 79, Valladolid.
- RIBELLES, B. (1911): Leve reseña de diferentes antigüedades y memorias valencianas anteriores a la dominación cartaginesa. En *Apología de la laboriosidad y conducta del P.M. Fr...*, Valencia, 1911.
- RICO, M. (1964): Biografía del conde de Lumières. En *Lucentum latinorum*, Alicante, pp. 53-68.
- ROSSELLÓ i VERGER, V. M., coord. (1990): *Les vistes valencianes d'Anthonie van den Wijngaerde [1563]*. València.
- ROSSELLÓ i VERGER, V.M. (1995): *Geografia del País Valencià*. València.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (1996): El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria, Valencia). Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, pp. 435-454.
- SAN PIO, Mª P. i COLLAR, P. (1995): El Archivo de A.J. Cavanilles en el Real Jardín Botánico. *Asclepio*, XLVII, pp. 217-240.
- SILES, J. (1981): Mayans y la epigrafía ibérica. En *Mayans y la Ilustración*, Valencia, t.I, pp. 363-378.
- SOLER, E. (1994): *El viaje de Beramendi por el País Valenciano (1793-1794)*. Barcelona.
- TORTOSA, T. i MORA, G. (1996): La actuación de la Real Academia de la Historia sobre el patrimonio arqueológico: ruinas i antigüedades, *Archivo Español de Arqueología*, 69, pp. 191-217.
- TRIGGER, B.G. (1992): *Historia del pensamiento arqueológico*. Barcelona.
- UNTERMANN, J. (1975): *Monumenta linguarum hispanicarum*, Band I. Die Münzlegenden. Wiesbaden.
- VALCÁRCEL, A. (Conde de Lumières) (1779): *Barros saguntinos*, Valencia.

EL CONTEXTO DE LAS *OBSERVACIONES*

Rey, J.
Cavanilles. Retrato al óleo de principios del siglo XX. 80 x 115 cm (Real Jardín Botánico de Madrid).

- VALCÁRCEL, A. (Conde de Lumières) (1780): *Lucentum oy la ciudad de Alicante en el Reyno de Valencia. Valencia*. En *Lucentum latinorum*, Alicante, 1964.
- VALCÁRCEL, A. (Conde de Lumières) (1787): *Reglas para copiar con exactitud las inscripciones antiguas*. Valencia.
- VALCÁRCEL, A. (Conde de Lumières) (1852): *Inscripciones i antigüedades del Reino de Valencia*. ilustradas por D. Antonio Delgado. Madrid, 1852. Manuscrit ca. 1805.
- VALLS, R. (1902): *Pallantia, vulgo Valencia la Vieja*. Vinaroz.
- VELÁZQUEZ, L.J. (1752): *Ensayo sobre los Alfabetos de las letras desconocidas que se encuentran en las más antiguas Medallas y Monumentos de España*. Madrid.
- VILLARONGA, L. (1994): *Corpus Nummorum Hispaniae Ante Augusti Aetate*. Madrid.
- WULF, F. (1995): *Historiografía ilustrada en España e Historia antigua. De los orígenes al caso*. En F. GASCÓ i J. BELTRÁN eds. (1995), pp. 135-152.

Gravat de la moneda celtibèrica de Meca, segons les *Observaciones del Reyno de Valencia*.

